

ТОШ ЎЙМАКОР САНЪАТИ

*Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи
Адабиёт бўлими илмий ходими: Х.Юлдашева*

Тош ўймакор усталарнинг асосий иш материалidir. У мустаҳкам, узоққа чидайдиган ва чиройли бўлиши керак. Тошдан қурилган нарсалар бир қанча асрлар давомида яшамоқда. Уни қайта ишлаш ва ундан бирор нарса ясаш қийин, кишидан сабр-тоқат талаб қилади.

Археологик топилмалар ва архитектура ёдгорликларини безашда қадимдан ишлатилиб кели-наётганлигининг далилидир.

Тош ўймакорлигида ишлатиладиган тошлар ўрни, мақсади ҳамда вазифасига қараб юмшоқ, ўртача қаттиқликдаги ва қаттиқ бўлади.

Юмшоқ тошларга — гипстош, талькохлорит, оҳактош ва бошқалар; ўртача қаттиқликдаги тошларга — оникс, порфир, оҳакли мрамар ва қаттиқ тошларга эса — лазурит, амазон тоши, агат (халцедон), малахит, жадент, нефрит, яшма ва бошқалар киради. Бу материаллардан қозон, кўза, лаганлар ясаиб унга ажойиб ўйма нақшлар билан жило берилган.

Мрамар — тоғ жинси бўлиб оҳактошнинг алоҳида нафис туридир. Мрамар йўл-йўл, пушти, сариқ, зич, ярим шаффоф, ялтироқ ҳам бўлади. Мрамар қадимдан қимматбаҳо ҳамда нафис тош ҳисобланиб Закавказьеда ҳамда Эронда мрамардан зебзийнат буюмлари ишланган. Ўрта Осиёда имматбаҳо материал бўлиб, қурилишларда кенг ишлатилган. Самарқанддаги Амир Темир мақбарасининг ички деворлари, қабр тошлари ўйма нақш мрамардан ишланган. Мрамардан турли зеб-зийнат буюмлари, тақинчоқлар ясалади. Мрамардан ҳар хил панжара, лаган, совға буюмлари, пойустунлар, намоёнлар ажойиб мрамардан ўйиб нақшлар билан жилоланган.

Ғозғон мрамари — дунёга машҳур мрамарлардан бири ҳисобланади. Унинг ранги нафис ва хилма-хилдир. Ғозғон мрамари тўқ кулранг, "қизғиш, тутун ранг, оч қизғиш, кўкимтир, баъзан оқ ҳам бўлади. Унинг ранги тарам-тарам (бўлиб биридан иккинчисига аста секин ўтади.

Расмлари турли туман 20 йил хизмат қилади. Ғозғон мрамари чиннисимон, музлашга бардошли нафис қизғиш рангда, айниқса унинг денгиз манзараларини эслатадиган табиий турлари ўзига хос гўзалдир. Ғозғон мрамари қадимдан маълум бўлиб, Бухорода, Самарқанддаги мачит

ҳамда биноларни безашда ишлатилиб келинган. Айниқса, нақшлар ўйиб ишланган мрамар ўзига хос табиий гўзал кўриниши билан кишини ҳайратга солади. Францияда ўтказилган бутун дунё кўргазмасида Ғозғон рангдор мрамари биринчи ўринни олган.

Яшма — ярим юмшоқ тош турига кириб, жуда чиройли ҳар хил рангли, расмли, жуда зич бўлади. Қип-қизил ёки очик яшил ранглиси ҳам бўлади. Унинг расмлари тўлқинсимон, тўғри, доғлар ҳолида ва бир текис бўялган бўлмайди. Мураккаб расмли ва мураккаб рангли яшма худди чалмани эслатади. Фантастик расм ва нақшлар кўринишига эга бўлиб, ўзига хос ҳар хил ишланган расмларни эслатади.

Малахит — ойнадан бирмунча юмшоқ, табиатда куртаксимон ҳолда учраб, уни кесганда қизиқарли овал шаклидаги, лентасимон, тўқ яшил юзаларни қора контур чизиқли бўлиб, ажойиб тасвирни беради. Тўқ яшил, очик яшил ва ҳаво-ранг малахитлар ҳам бўлади. Малахитдан заргарликда ва тош ўймакорлигида жуда кенг фойдаланилади. Уни қайта ишлаш жуда қийин бўлишига қарамасдан архитектура безагида кенг қўлланилади.

Нефрит — жуда қаттиқ тош. Қадимда бу тошни олтин баҳосида ҳисоблаганлар. У асосан кулранг-яшил баъзан сутсимон, сариқ, қизил ва қора ранглилари ҳам учрайди. Хитойда нефритдан ҳар хил чолғу асбоблари ва ҳар хил тақинчоқлар тайёрлашда кенг фойдаланишган. Нефритдан архитектура безагида ва тош ўймакорлигида ҳар хил ўйма лаганлар, кўзалар ҳар хил намоёнлар ва бошқа нарсалар ишланади. Темурнинг Гўри-Амир мақбарасида ажойиб нақшларни ўйиб тошлар ишланган. Темурнинг қабри устидаги тўқ яшил рангли нефрит диққатни ўзига жалб этади. Улуғбек 1425 йилда мўғуллар устидан ғалаба қозонганидан сўнг ўлжалар ичида катта икки бўлак нефрит тоши ҳам бўлади. Бу нефритни яхшилаб ишлаб, бири-бирига улаб Темур қабри устига қўядилар.

Гипстош — уни баъзан ангидрид деб ҳам юритадилар, чунки ангидрид қаттиқроқ бўлиб, манзарали кўринишга эга эмас. Гипстош ярим ялтироқсимон ҳар хил доғли, худди илон терисига ўхшашроқ бўлади. Унинг юмшоқроқ тури ишлатилади. Ундан тош ўймакорлигида ҳар хил ёдгорликлар, ҳайкаллар, ўйма нақшли намоён, лаган, кўза ва бошқа нарсалар ясалади. Архитектурада кенг фойдаланилади.

Агат — халцедон қаттиқ тош турига кириб, ўзининг ранг-баранглиги ва жуда чиройли кўриниши билан ажралиб туради. Унинг ранги сутсимон, оч ҳаворанг, кулранг, тилларанг, пушти ва бошқа ранглarda бўлади. У ялтироқсимон хусусиятга эга бўлиб, ундан кичик заргарлик буюмлари, кичик совға буюмлари, ажойиб ўйма нақшлар ишланади. Архитектурада кенг фойдаланилади. Ундан ўзбек усталари кўпинча ўйма нақшлар, лаганлар, кўзалар, ҳар хил намоёнлар тайёрлайдилар. Тош ўймакорлигида кенг ишлатилади.

Тош ўймакорлигида ишлатиладиган асбоблар

Тош ўймакорлигида ёғоч ўймакорлигидагига ўхшаш асбоблар ишлатилади. Усталар, катта болға, кичик болға, зубила, қалам исканалар, арра, пичоқ, парма ва бошқаларни ишлатадилар. Бу , асбоблар азалдан темирчи усталарга буюртма I бериб тайёрлатилган. Ҳозир ҳам махсус темирчи усталарга буюртма бериб тайёрлатиш

мумкин. Агарда бундай темирчи усталарни топишга қийналсангиз, ўзингиз ўқув хонада ясаб олишингиз мумкин. Бу асбоблар пўлатдан ясалади. Тайёр асбобни албатта тоблатиш керак. Асбобни ишчи қисмини тўқ қизил ёки қизил ранг ҳолатида қизариб ўша заҳоти хона ҳароратига мос бўлган сувга ботириш керак. Сарик ёки пушти ранггача қиздириб бўлмайди. Чунки қиздиришни оддий ёғоч оловида қиздирган маъқул. Агар тошли олов бўлса тоблашни ишдан чиқаради.

Хулоса қилиб айтганда, тош ўймакорлиги санъати гуллаб-яшнамоқда, қўли гул усталаримиз Раҳим Обидоз, А. Болтаев, С. Худойберганов, Х. Раҳимов, Б. Давлатов, А. Бекжонов, К. Полвонов, З. Абдулов, К. Рўзметов, Жалол Жўраев. Раҳим Обидов, Абдурахмон Турдиев, Бақо Камолов, Бобоназар Жабборов, Абдулла Ҳайитов, Салимжон Ҳамидов ва бошқалар яратган асар лари халққа хизмат қилмоқда. Тош ўймакорлик санъати ноёб санъат тури бўлиб, янги замон нафаси билан янгича жило ҳамда гўзаллик касб этиши шубҳасиздир. Ҳозир ўлмас санъат сирлари ишончли, талантли қўлларда.

Ўзбекистонхалқ амалий безак санъатиичида суяк ўймакорлиги ҳам санъатнинг бошқа турлари каби тез суръатлар билан ривожланмоқда. Суяк ўймакорлиги Ўзбекистондасанъатнинг энг ёш туридир. Суяк ўймакорлиги Ҳиндистон, Ёкутистон, Африка, Хитой умуман шарқ мамлакатларида юксак даражада ривожланган.

Ўрта Осиёда суяк ўймакорлиги географик шароити туфайли ривожланмаган. Аммо халқ амалий санъатининг бошқа турларида (пичокчиликда) қўлланилган. Булар оддий суяклардан (қорамолнинг, эчкининг шохларидан) ишланган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Ортиқ Файзуллаевдир.

Ўймакор кунданкунга яшнаётган Тошкентда қурилаётган энг йирик маъмурий биноларнинг деярли барчасида ўз ижоди билан қатнашган, десак хато қилмаймиз. Асарлари эл таҳсинига сазовор бўлган, юксак маҳоратли Ортиқ Файзуллаев П. Беньков номли жумҳурият рассомчилик билим юртида ўқитувчилик қилиб юрган вақтида ўз санъатининг сирларини ёшларга ситқидилдан ўргатди. Ортиқ Файзуллаевнинг ижоди 50-йилларнинг иккинчи ярмида П. Беньков номидаги Бадиий мактабни битириш арафасида бошланган. 1957 йили у Ўзбекистон ёшлари фестивали муносабати билан очилган кўргазмада қатнашди.

Ортиқ Файзуллаев фақат ёғоч ўймакорлиги билангина шуғуланмай, ўзбек ўймакорлари орасида биринчи бўлиб суяк ўймакорлигини ҳам чуқур ўрганди. У Москва, Киев музейлари ва фабрикаларига бориб, суяк ўймакорлигини ўрганиб «келди. Суяк ўймакорлигида,— дейди Ортиқ Файзуллаев,— «Мамонт тиши», «Морж тиши», «фил суяги», «мол суяги» ва шохлари, отнинг суяги ва бошқа ҳайвон суяклари ишлатилади.

Суяк ўймакорлигида парма, аррача, эгов ҳамда ўзига хос мукаммал механик асбоблар ишла-тилади. Суяк ўймакорлиги технологияси қуйидагилардан иборатдир. Зарур материалга мос келадиган суяк тури ва бўлаги танланади. Суякнинг ортиқча

бўлакларини арралаб олиб ташланади. Ғадир-будир жойлари эговда текисланади. Суякка қалам билан гул чизилади ва ўша чизиқ бўйича нақш ишланади ҳамда йўнғир тош билан жило берилади. Иш сўнггида тайёр бўлган буюмни бўр ва спирт билан яхшилаб артиб чиқилади. Ижодкор юқорида айтиб ўтилган технология бўйича ажойиб асарлар яратди. Кейинроқ санъатнинг бу турида яратган асарлари билан Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасида қатнашди. Кўргазмага «Чўпон», «Лазги ўйини», «Яккама-якка», «Курант», «Навоий ҳайкали» асарлари тақдим этилди. «Пахта ўйини» деб номланган асарда рақс тушиб турган қизнинг нозик ҳаракатлари санъаткорона тасвирланган. Унинг атрофига пахта ва турли нақшлар ишланганлиги раққоса рақсининг музминини чуқурлаштиради, пахта ва гулларга бой фаровон Ўзбекистоннинг рамзий образи намоён бўлади. «Чўпон» деб аталган суяк ўймакорлиги ҳақиқат таъсирли чиққан. Қўзилар кенг далада ўтлашиб юришибди. Узоқдан баланд тоғлар кўринади, чўпон ўз боласини аллалаётган онадек найда ёқимли куй чалмоқда. Санъаткор суякни шу қадар эҳтирос ва моҳирлик билан ишлагани, уни томоша қилган кишига чўпон найининг овози, қўй-қўзиларнинг маъраши эшитилгандек туюлади. Мазкур асарлар учун Ортиқ Файзуллаев кўргазманинг кумуш медали ва диплом билан тақдирланди. Ортиқ Файзуллаев ҳозирги вақтда суяк ўймакорлигининг жумҳуриятимиздаги ягона усталаридан. У халқ санъатининг қайси турига мурожаат қилмасин, доимо янгиликка интилади, бу жанрни ҳам шакл-лан, ҳам музминдан бойитади. Санъаткор ижодига хос бу фазилят унинг Тошкентдаги «Совға» фабрикасида бош рассом бўлиб ишлаб юрган кезларида айниқса камол топди. У яратган ўнлаб совға буюмлар турли конкурсларда катта муваффақият қозонди. Бу совға буюмларига ишланган анвойи безаклар текис ва қабарик сиртларга хос композиция туфайли гўё нақшлар жонланиб ҳаракатга келгандай туюлади. Кези келганда, шуни айтиш керакки, жумҳуриятимиз туристлар ўлкаси. Шундай экан, миллий нақшлар билан безатилган кичик ҳажмдаги ҳар хил совға буюмлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш лозим. Чунки, кўпгина совға буюмларини фақат кўргазмаларда ва музейларда кўриш мумкин, холос. Аксинча, бундай ёдгорлик буюмларига эга бўлишни ҳар бир хонадон соҳиби жон дилидан исташи шубҳасиз. Ортиқ Файзуллаевнинг нозик диди, қалб кўри, чидам ва матонати туфайли майдонга келган санъат дурдоналари, маданият қошоналари, истироҳат масканларининг ҳуснига ҳусн қўшмоқда, қадимий халқ санъати бизнинг давримизда ҳам обрў ва эътибор қозониши мумкинлигини исботламоқда.

Санъаткор яратган оригинал ва нафис асарлар фақатгина жумҳурият ва мамлакатимиз музейларидагина эмас, балки Япония, Германия, Польша, Туркия, Финландия каби чет эллардаги халқаро кўргазмаларда намоёниш қилинган. Ўймакор Ўзбекистон, Бутуниттифок жаҳон китоб кўргазмаларини бадиий безашда қатнашди. О. Файзуллаев ҳозиргача ҳаммаси бўлиб 100 га яқин жумҳурият

Бутуниттифоқ ва халқаро кўргазмаларда иштирок этганлиги унинг тинмай изланаётганлигидан далолат бериб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. С.Булатов «Узбек халқ Амалий безак санъати»Тошкент «Мехнат»1991йил.
2. Г.В.Беда.Основы изобретательной грамоты. Москва. «Моладая гвардия», 1987г.
3. М.А.Бикажанова. Одежда узбечек Ташкента В.кн «Костюм народов средней Азии» М,1979г.
4. Архив.уз